

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

МАНДРАГЕЛЯ
ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ
/МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ/

09.00.11 -- соціальна філософія

АВТОРЕЗЕРАТ

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філософських наук

Київ - 1993

№ 27.73.

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00814367 (Т)

Робота виконана на кафедрі філософії гуманітарних наук
філософського факультету Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Науковий керівник:

доктор філософських наук,
професор Надольної І. Ф.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук,
професор Кремень В. Г.
кандидат філософських наук,
доцент Іваницьок В. О.

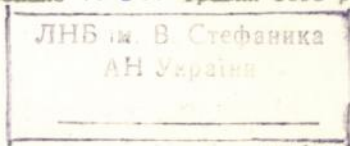
Провідна установа:

Інститут філософії АН України,
відділ соціальної філософії.

Захист дисертації відбудеться 30 червня 1993 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.04 в Київському університеті імені Тараса Шевченка (252017, м. Київ-17, вул. Володимирська, 50, аудиторія 314.).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка (вул. Володимирська, 58.).

Автореферат розіслано <28> травня 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої
вченої ради

Н. І. Сирічка

професор
Н. І. СІРІЧКА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність теми дослідження визначається потребами наукового аналізу сучасних складних і суперечливих суспільних процесів, серед яких національні та міжнаціональні за останній час набули особливого значення. Пробудження до життя національних ідей, проблеми ліквідації залишків національного гноблення, виявлення основних шляхів і тенденцій національного відродження і державотворення владно диктують необхідність посилення уваги до джерел і рушійних сил національних процесів, умов і чинників, які впливають на характер і особливості їх протікання, динаміку розвитку. Перехід від механічної єдності і синкретичних способів співіснування націй до нового характеру міжнаціональних відносин великою мірою пов'язаний із забезпеченням діалектичного взаємов'язку загального і окремого, людства і нації, нації і людини. Це знаходить свій вираз у стрімкій зміні геополітичної обстановки, загостренні не тільки соціально-економічних, політичних суперечностей, але й посиленні міжнаціональної напруженості.

Пошук ефективної системи заходів, яка спрямована на усунення деформацій, що накопичені і виникають у сфері національних і міжнаціональних відносин, удосконалення механізмів управління ними, підвищення культури міжнаціонального спілкування, тісно пов'язані з вивченням природи, сутності і структури національної самосвідомості народів і особистості, законами їх прояву і функціонування.

Виявлення особливостей, умов та чинників, які обумовляють зростання національної самосвідомості, суттєво впливає на підвищення ролі і значення наукового передбачення і прогнозування можливої динаміки національних процесів, дозволяє більш широко і об'єктивно досліджувати основні тенденції розвитку соціуму, виробляти і своєчасно коригувати зміст, цілі і завдання, форми і методи національної політики, блокувати можливі негативні наслідки і прояви у міжнаціональних відносинах. Особливе значення і гостроту набувають ці проблеми в умовах національно-культурного відродження держав, трансформації і органічного їх входження в світові соціокультурні, економічні, політичні та інші процеси на основі творчого розвитку всього матеріального і духовного багатства, унікальності і самобутності націй.

Не менш важливим уявляється питання про зміст, визначення

тієї "критичної маси" структурних компонентів національної самосвідомості, які об'єктивізують і актуалізують його, перетворюють у відносно самостійний і активно діючий соціальний, політичний, духовний та ідеологічний феномен. Це тим більш необхідно враховувати, що підхід, який до недавнього часу домінував як у вітчизняних філософсько-соціологічних теоріях і концепціях, так і у політико-правовій і етнонаціональній практиці, полягав у тому, що, незважаючи на певні застереження, у кінцевому підсумку національній самосвідомості відводилась роль зовнішньої форми прояву більш глибоких, на думку більшості дослідників, соціально-економічних і політичних процесів, які надають їм лише специфічну, історично-обумовлену "національну забарвленість".

Незважаючи на певну теоретичну і практичну плідність, такий погляд був у певній мірі одностороннім, який звужував та обмежував можливості, пов'язані з відновленням методологічних засад щодо виявлення характерних особливостей онтології, генезису і феноменології національної самосвідомості особистості, не дозволяв простежити основні тенденції і механізми впливу на економічні, політичні, соціальні, духовні та суто національні процеси, що відбуваються в суспільстві. Не завжди і не повсюди з достатньою повнотою і глибиною враховувались спадкоємність, відносна стабільність і усталеність історичних форм національної самосвідомості особистості, її взаємозв'язок і взаємообумовленість з історичною, духовною і культурною практикою народів. Внаслідок цього іноді допускались не зовсім корисні з наукової точки зору історико-культурні аналогії, чітко не відокремлювались класові і етнічні ознаки нації, національні і державні інтереси. Недооцінювались мобілізуючий і певною мірою перетворюючий вплив духовних складових національної самосвідомості, емоційна сила національних почуттів етносу.

Ступінь розробленості проблеми. Аналіз сучасної літератури щодо теми дослідження показує, що вивчення природи, сутності, умов, факторів і особливостей формування національної самосвідомості особистості відзначено певною методологічною і змістовною різноманітністю і новизною, які тісно пов'язані з комплексним вирішенням проблем теоретичного осмислення складних і суперечливих процесів національного і духовно-культурного відродження народів. Напрямок досліджень, які відносяться до феноменології і сутності національної самосвідомості особистості можна умовно

розділити на такі групи:

- загальні проблеми теорії етносу і етнології, місце і роль у них національної самосвідомості (А. Г. Агаєв, Ю. В. Бромлей, Л. М. Гумільов, В. І. Коалов, В. В. Луєгін, Л. С. Перепілкін, В. О. Тішков, С. О. Токарев, О. І. Шкарата та інш.);

- діалектика національних процесів, культури міжнародних відносин і національної самосвідомості (Л. М. Дробіжева, М. І. Михальченко, М. І. Панчук, Г. П. Предвічний, Є. М. Причепій, В. О. Шевниченко, П. І. Скрипка, В. А. Скуратовський, М. Ф. Тарасенко та інш.);

- проблеми особистості в теорії етносу і міжнародних відносин (Л. В. Губерський, О. Ф. Даждаміров, В. Є. Євдокименко, Д. І. Дубровський, М. В. Ішимов, Т. І. Крякліна, В. І. Шинкарук та інш.);

- феноменологія національної самосвідомості і практиологічні аспекти основних суперечностей сучасної системи міжнародних відносин (Є. О. Баграмов, Я. С. Броліш, М. Ф. Бугай, П. І. Горячова, М. Г. Кириченко, М. М. Мокляк, Ю. І. Римаренко, Е. В. Тадевосян та інш.);

- місце і роль національної самосвідомості у суспільній масовій свідомості і самосвідомості (Я. Г. Григор'ян, М. О. Корж, А. К. Уледов, К. Н. Хабібুলін, В. О. Чагін, В. П. Шенников та інш.);

- психологічні і соціально-психологічні аспекти формування самосвідомості особистості в структурі міжнародних відносин (А. А. Айталієв, О. О. Білик, Н. Д. Джандильдія, Д. В. Драгунський, І. С. Кон, О. С. Петрова, О. К. Тихомиров та інш.);

- проблеми національної культури і культурологічні фактори генезису і феноменології національної самосвідомості (В. П. Андрущенко, С. Атамуратов, І. В. Войченко, І. В. Бичко, І. М. Дзюба, М. Г. Жульницький, В. Г. Кремень, П. П. Кононенко, І. Ф. Надольний і інш.).

Аналіз літератури з теми дослідження дозволяє зробити деякі висновки, а саме:

По-перше, вивчення природи, змісту і функцій національної самосвідомості особистості великою мірою носило допоміжне, хоча і достатньо важливе, значення для більш повного і всебічного розкриття деяких інших аспектів національної просвіти.

По-друге, певна єдність концептуальних положень теорій ще недостатньо системно виявлена, що проявляється у високій розкидці оцінок природи сутності, структури, умов, факторів, особливостей формування і феноменології національної самосвідомості особистості. Це обумовлює необхідність їх класифікації і типологізації на підставі критичного переосмислення теоретичних по-

ложень з точки зору логіко-композиційної обґрунтованості, міри відповідності реальним національним і міжнаціональним процесам.

По-третє, в ряді досліджень відзначається деяка абстрактність і однобічний лінійно - кількісний підхід, зведення загальнонаціонального до закономірностей міжнаціонального, що приводить до зайвої абсолютизації класового і формаційного підходів до явищ національного життя. Значною мірою ці недоліки обумовлені дією таких факторів:

- творчий пошук багатьох вітчизняних вчених проходив в умовах ідеологічного контролю, що об'єктивно блокувало можливості поглиблення методологічної бази досліджень, деяких змістовних аспектів національної проблематики. Зокрема, в світі тривалий час розробляються перспективні міждисциплінарні напрями, які отримали статус самостійних наук: етнологія, соціобіологія (Д. Шарп, К. Лоренц - США), етноконфліктологія, антропологічна психологія (Д. Белл, М. Шеріф, К. Болдінг - США, Р. Дарендорф - ФРН і інш.). Як і дослідження, які розглядають соціально-політичний аспект національних рухів (Дж. Армстронг, З. Швейнський, Р. Пайлс - США) та інш., вони представляють інтерес не тільки принципом "додатковості" вітчизняних розробок, але й заданою об'єктом і предметом вивчення методологією. Особливу роль при цьому набуває їх адекватна сигніфікація і адаптація до специфічного національно-культурного простору конкретного етносоціального організму (конкретно-соціологічні, крос-культурні та інш. дослідження);

- розгляд національної самосвідомості особистості у гносеологічній і загальносоціологічній площинах має тенденцію до деякої недооцінки її онтологічного аспекту, в тому числі духовних складових (національна ідея, релігія, історичні традиції) та емоційної сили національних почуттів. Незважаючи на те, що за останній час в Україні здійснюється перевидання творів класиків української національної думки (Т. Шевченка, М. Костомарова, І. Франка, Л. Українки, М. Грушевського та інш.), завдання опанування і об'єктивної інтерпретації їх творчої спадщини, як і раніше, є актуальним;

- вивчення ролі і значення матеріальних факторів у формуванні національної самосвідомості особистості у вітчизняних авторів одержало ще недостатнє конкретно-соціологічне оформлення. Зайва умовляно-абстрактна обробка багатого фактичного матеріалу веде до невиправданого аксіоматичного припущення про уніфіковані зв-

новомірності розвитку етносів. Разом з цим, як зарубіжні роботи, які присвячені проблемам розвитку українського суспільства (В. Кравченко, О. Субтельний - Канада, Дж. Мейс, К. Фармер - США), так і дослідження І. М. Давби, М. Г. Жулинського та інш., об'єктивно свідчать про зворотнє;

- у багатьох авторів, які розглядають національну самосвідомість особистості, акценти зміщені в бік її феноменологічних, особливо етнографічних і психологічних складових, внаслідок чого сутнісні характеристики досліджуються недостатньо повно і системно.

По-четверте, ще не здійснений всебічний змістовно-логічний аналіз історико-філософських концепцій і поглядів на природу і сутність національної самосвідомості особистості в загальному контексті теорій націй. Окремі дослідження, які є в цій галузі, при їх безперечній корисності і глибині, не завжди послідовні з точки зору методології і повноти фактичного матеріалу, який розглядається.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є аналіз методологічних аспектів формування національної самосвідомості особистості, виявлення структурних елементів, а також джерел, умов і факторів, які впливають на її становлення і розвиток.

Мета дослідження виявила необхідність постановки і вирішення таких завдань:

- виявлення найбільш загальних історико-філософських підходів до сутності, змісту, факторів і особливостей формування національної самосвідомості особистості; спадкоємності і діалектичного взаємозв'язку основних філософських концепцій і напрямків щодо вказаної проблематики;

- аналіз і оцінка основних сучасних методологічних підходів, які пов'язані з визначенням природи національної самосвідомості, а також дослідження її місця, ролі і значення в теорії етносу;

- розгляд методологічних підходів до аналізу умов і факторів формування національної самосвідомості особистості, визначення її головних структурних елементів;

- дослідження змістовних і методологічних аспектів діалектики національної самосвідомості і національного відродження.

Теоретична і методологічна основа дисертації. Різноманітна і складна постановка завдань, які вимагають звернення до широкого-

го кола робіт, проблематику яких можна умовно розділити на групи:

- роботи класиків філософської думки (М. Бердяєва, М. Драгоманова, І. Франка, Т. Шевченка; Ф. Бекона, Г. Гегеля, К. Гельвеція, Р. Декарта, І. Канта, К. Маркса, Ж.-Ж. Русо, Д. Толандя, Д. Юма та інш.), які пов'язані з дослідженням природи самосвідомості, національного характеру народів, факторів, які впливають на формування особистості. Їх аналіз, що побудований у логіко-композиційній і методологічній площинах і хронологічній послідовності, певною мірою дозволив визначити основні тенденції розвитку ідейно-теоретичної думки з указаних питань;

- роботи, в яких розглядаються сформовані у вітчизняній і зарубіжній філософії методологічні підходи і змістовні аспекти теми дисертації;

- дослідження, які присвячені аналізу різних сторін формування і феноменології національної самосвідомості особистості;

- публіцистичні матеріали з національної проблематики і, зокрема, з особливостей формування національної самосвідомості народів і особистості, які набули найбільшого суспільного резонансу в Україні.

В роботі враховані результати творчих дискусій і науково-практичних конференцій, які прямо або опосередковано пов'язані з темою дисертації ("Культура України і слов'янський світ" - м. Камінець-Подільський, 1992 р., "Наукові основи реформування вищої освіти України", "Політична думка в Україні: минуле і сучасність" - м. Київ, 1993 р. та інш.), використані деякі матеріали конкретно-соціологічних досліджень та періодичної преси.

Наукова новизна дослідження визначається роллю і значенням національної самосвідомості у сучасних процесах державотворення, національно-культурного відродження, трансформації всіх сфер життя суспільства, знаходження особистістю соціального і історичного смислу існування. Виходячи з цього, в дисертаційному дослідженні набули нових аспектів такі питання:

1. Визначені основні методологічні підходи до проблем національної самосвідомості в історії європейської філософської думки (в координатах взаємодії національної самосвідомості і її суб'єктів - гносеологічний і діяльнісний; в рамках національної самосвідомості як відносно самостійного феномену, абстрагованого від її носіїв - природно-фізичний і морально-культурологічний; з

точки зору діалектики суб'єктів національної самосвідомості: особистість, нація - особистісний і соціальний). Показана історико-філософська тенденція синтезу виявлених методологічних підходів до визначення сутності національної самосвідомості особистості, які побудовані на:

- ознаках і особливостях нації (територія, ландшафтно-кліматичні умови, мова, економіка, система суспільних відносин, загальнонаціональні риси культури, національні символи, звички, традиції, автостерестипи);
- змістовні аспекти самосвідомості (настанови, ціннісні орієнтації, думки, уявлення, ідеали та інш.);
- синтезі ознак, особливостей нації і структури та змісту самосвідомості.

2. Запропоноване авторське розуміння сутності і змісту національної самосвідомості особистості, яка виступає як результат рефлексії суб'єкта пізнання і діяльності в системі відносин "особистість - нація". Її сутнісним ядром є ІДЕЯ НАЦІЇ, яка має два основоположних аспекти: соціально-особистісний і історико-смысловий. Головним функціональним призначенням національної самосвідомості особистості є забезпечення системної, смыслової єдності всієї сукупності процесів, що відбуваються в соціокультурному полі індивіда і нації. При вивченні національної самосвідомості особистості обґрунтована доцільність впровадження в науковий оборот нових понять: етнотелос (питання про смисл буття етноса, нації) і етнодія (питання про виправдання буття етносу, нації).

3. Досліджені компоненти національної самосвідомості особистості як кінцевого продукту її самопізнання за такими напрямками:

- взаємодія суб'єкта, носія національної самосвідомості, і об'єкта, як умов буття особистості і факторів, які на неї діють;
- зв'язок суб'єкта і метасуб'єкта (нації);
- взаємозв'язок суб'єкта і метаоб'єкта, де останній виступає як умови буття нації (метасуб'єкта) і всієї сукупності факторів, які діють на неї.

Установлено, що основними компонентами національної самосвідомості особистості в системі суб'єкт - метасуб'єкт (нація) є: ідея існування нації, уявлення про сигніфікативні і комунікативні зв'язки, етнонім, етнотелос, етнодія; в системі суб'єкт

- метаоб'єкт, шляхом зв'язку через метасуб'єкт - національні автостереотипи, інтереси, настанови, цілі, ідеали і інш.

4. Ровкриті основні фактори і умови (соціальне середовище і зв'язки, комунікативний механізм суспільства, міжнародні відносини, національні традиції, цінності, ідеали, норми поведінки та інш.), які впливають на формування і зростання національної самосвідомості особистості. Показано, що в сучасних умовах національного відродження і державотворення в Україні саме духовно-культурні складові, зокрема проблеми мови, є підставою її становлення і розвитку з огляду на складність і суперечливість економічних і соціально-політичних передумов.

Практичне значення роботи обумовлене роллю, яка належить національній самосвідомості особистості в розвитку і динаміці протікання соціально-економічних, політичних, духовно-культурних процесів у світі і у нас в країні, впливом, який вони справляють на характер міжнародних відносин. Вивчення природи, сутності національної самосвідомості, факторів, умов і особливостей її формування особливо актуальні під час відродження нації, теоретичної розробки і практичного виконання програм державотворення і можуть бути використані під час аналізу соціально-політичної обстановки, прогнозування можливого розвитку в процесі суспільного життя, насамперед у сфері міждержавних і міжнародних відносин, вироблення концепції національного навчання і виховання.

Деякі з положень і висновків дисертації можуть бути враховані при розробці та запровадженні окремих програм державотворення, під час попередньої експертної оцінки законодавчих актів і управлінських рішень державними органами і суспільно-політичними організаціями, а також при викладанні відповідних курсів і спецкурсів філософських і культурологічних дисциплін у відповідних учбових закладах.

Апробація роботи. Основні положення дисертації викладались автором на наукових конференціях: "Микола Костомаров і проблеми суспільного і культурного розвитку української нації"- м. Рівне, 1992 р., "Феномен українського козацтва в контексті світової історії і культури"- м. Херсон 1992 р., "Наукові основи реформування вищої освіти України"- м. Київ, 1993 р., по темі дисертації опубліковано 4 роботи у наукових збірниках і монографіях. Дисертація обговорена на засіданні кафедри філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського університету імені Тараса

Шевченка і рекомендована до захисту.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох глав, заключення і списку основної використаної літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ.

У "Вступі" обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, визначається ступінь її розробленості, формулюються мета і завдання роботи, дається характеристика методологічних основ дослідження, його наукової новизни і практичне значення.

У першій главі - "Історико-філософська рефлексія національної самосвідомості" - розглядаються деякі підходи до визначення її природи, умов, факторів, особливостей формування і феноменології в історії європейської і суспільної думки. Обґрунтовується доцільність географічних і часових обмежень при дослідженні філософських концепцій і напрямків, що пов'язано з труднощами систематизації і зведення феноменологічної різноманітності підходів щодо проблеми дослідження до методологічно коректної єдності (складність пошуку загальних підстав, недоліки в розробці понятійно-категоріального апарату, різниця в історико-філософських традиціях та інш.).

Аналіз змістовних і методологічних аспектів історико-філософських поглядів на сутність національної самосвідомості свідчить про пульсацію уваги мислителів від онтологічних особливостей її суб'єктів (особистість, нація) до самої національної самосвідомості, яка розглядалась у європейській традиції XVII-XIX ст. як відносно самостійний і всталений феномен, абстрагований від її носіїв, а також до інтегральних, зв'язуючих механізмів суб'єктно - об'єктних відносин. Це дозволило виділити, відмежувати і класифікувати не тільки змістовні аспекти, але й методологічні підходи кожної з трьох названих складових.

Момент зв'язку, взаємодія суб'єкта і об'єктивізованої по відношенню до нього національної самосвідомості в історії європейської філософії характеризується двома, найбільш масовидними методологічними підходами: гносеологічним і діяльнісним. З першим із них пов'язані філософські концепції Д. Локка, Р. Декарта, Д. Юма, І. Канта та інш., де визначаються поняття "рефлексія", "трансцендентальна єдність аперцепції" та інш., аналізуються функціонально-інтегруючі аспекти гносеології, проблема достовірності зв'язків між причинами та наслідками, принципи і мож-

ливості пізнання світу. У рамках діяльнісного підходу досліджені методологічні і змістовні аспекти Ф. Бекона, К. Гельвеція, І. Фіхте, Г. Гегеля і інш. (моральна діяльність свідомості, діалектика індивідуальної свідомості в триаді: свідомість - самосвідомість - абсолютний дух, взаємозалежність самосвідомості і національно-специфічних форм діяльності людей і інш.). Відзначено, що в марксизмі була здійснена спроба синтезу гносеологічних і діяльнісних підходів (роль праці, детермінованість суспільної свідомості суспільним буттям, самосвідомість індивіда як продукт суспільних відносин і інш.), що виявляє одну з усталених філософських тенденцій. Також розглянуті національні і методологічні аспекти деяких форм ірраціоналізму: містицизм, волюнтаристський ідеалізм, "інтелектуальна інтуїція", "воля до влади" тощо.

Огляд методологічних підходів, в яких національна самосвідомість розглядається як відносно самостійний і абстрагований від її носіїв феномен, дав основу до їх кваліфікації на природно-фізичні і морально-культурологічні. В площині першого підходу розглянуті погляди Ф. Вольтера, П. Гольбаха, Ж. Ламетрі, Д. Толанда і інш. (роль і вплив клімату, спадковості, демографічних і географічних факторів, розмірів території і інш. на національну самосвідомість). Установлено, що до середини ХІХ ст. "чистий" природно-фізичний підхід втратив своє значення, поступивши місце інтегральним методологіям, де національна самосвідомість розглядалась переважно з морально-культурологічних позицій. Про це свідчать погляди М. Данилевського, К. Кавеліна, А. Тойнбі, О. Шпенглера і інш. (типологізація культур, значення суб'єктивно-етичних цінностей, встанов і інш.). Мислителі, які визначали сутність національної самосвідомості через призму самодостатності національно-культурних аспектів як правило недооцінювали її соціально-культурні фактори, однак науково некоректно є і інша крайність.

Дослідження поглядів європейських вчених на змістовну сторону національної самосвідомості в залежності від особливостей її суб'єктів (особистість, нація) виявило дві найбільш характерні тенденції. Дедуктивна розглядала і оцінювала особистість за мірок залучення її національної самосвідомості до "духу народу", нації (Д. Толанд, Ж.-Ж. Русо, Г. Гегель і інш.). Інтуїтивна визначала відмінність націй рівнем самосвідомості індивідів, які її складають (Дж. Берклі, Д. Юм, Е. Кондильяк, І. Фіхте і інш.). Во-

ротьба цих підходів знайшла своє відбиття в питанні про визначення рівнів детермінації особистості суспільством. Відбувся своєрідний розрив суб'єктів національної самосвідомості, в якому соціальне об'єктизувалось і перетворилось по відношенню до індивіду у формулююче-виховуючий фактор. Ці тенденції відзначаються вже в творчості французьких мислителів (Д. Дідро, Ж. д'Аламбер і інш.). Наприкінці XIX ст. ідеї про вплив соціального середовища на людину стали аксіоматичними (У. Годвін, Дж. Рескін, Е. Дюркгейм і інш.). Рельєфне вираження отримав принцип соціально-класової детермінації в марксіах. Однак говорити про повну нівеліровку в його рамках національних аспектів було б неправильним, про що свідчить творчість Е. Бернштейна, О. Бауера, К. Каутського, П. Лафарга і інш. Водночас у філософії розроблялась проблема індивідуальності як найважливішої передумови удосконалення суспільства, розвитку його національної самосвідомості (М. Бердяєв, С. Франк, І. Франко та інш.).

Велика кількість методологічних підходів до сутності і факторів формування національної самосвідомості підтверджує складність проблеми. Це яскравий показник того, що будь-яка з них є лише частковою редукцією відносно адекватної дійсності. Спроби мислителів позбавитись однобічності, прийти до синтезу і інтеграції рівних, іноді взаємовиключаючих підходів - тенденція, яка вже помітна з XIX ст.

Відмічається вона і в творчості українських мислителів, яку в змістовному аспекті з певною часткою умовності можна корелювати з п'ятьма стадіями розвитку самосвідомості: фокусуванням національних почуттів на проблемах мови; вимогами національно-культурної автономії; усвідомленням необхідності національно-економічного самовизначення; боротьбою за забезпечення національно-політичної автономії; рухом за національний суверенітет і незалежність. Спочатку (М. Максимович, О. Бодянянський, В. Антонович, М. Костомаров і інш.) йшов пошук феноменологічних і психофізіологічних відмінностей українців (головним чином у рамках природно-фізичного і морально-культурологічного підходів). Потім все більше значення стали набувати: соціальні проблеми, розвиток традиції національної самокритики (Т. Шевченко, І. Франко, М. Драгоманов і інш.). В працях класиків української суспільної думки виразно помітні і мотиви ірраціонально-романтичного обожнювання України, які великою мірою пов'язані з впливом ідей

німецьких філософів (І. Гердер, Ф. Шеллінг). На початку ХХ ст., на етапі формування ідей про необхідність боротьби за національно-політичну автономію, а потім - суверенітет України, ці напрямки доповнилися гносеологічними і діяльнісним підходами (М. Міхновський, Д. Донцов, В. Липинський, Ю. Липа та інш.).

Аналіз змістовно-методологічних аспектів української філософської думки на сутність і фактори формування національної самосвідомості особистості дозволяє зробити висновок про їх тісну і органічну уплетеність у тканину європейської філософської традиції, яка характеризується пошуком синтезуючих методологічних підходів.

Друга глава - "Національна самосвідомість як категорія соціально-філософських теорій" - присвячена виявленню сучасних методологічних і змістовних аспектів сутності національної самосвідомості особистості, умов і факторів її формування. Закривається складність цієї філософської категорії, яка органічно поєднує в значній мірі дискусійні поняття "самосвідомість" та "нація".

Перше з них аналізується в рамках прийнятої у вітчизняній філософській традиції підняття від "суспільного буття" через ряд проміжних категорій до "самосвідомості". Відзначається їх взаємозв'язок, механізм якого великою мірою обумовлений методологічними пріоритетами дослідників. Більшість з них, типологізуючи детермінацію суспільної свідомості суспільним буттям, використовувала дихотомічний поділ за різними основами: дедуктивно-умоглядний аналіз і конкретно-соціологічні дослідження; гносеологічні і соціологічні аспекти; класифікаційний і генетико-змістовний підходи і інш. (В. Воронін, В. Журавльов, Б. Грушин та інш.). Незважаючи на термінологічну і змістовну різноманітність, підходи вчених до цієї проблеми можна представити таким чином:

- суспільна свідомість як процес відображення дійсності (гносеологічний аспект);

- суспільна свідомість як результат відображення, його відносно самостійний продукт (соціологічний аспект).

З методологічної точки зору соціологічний підхід це такий широкий в межах його можливого ототожнювання зі статичною свідомістю, у свою чергу гносеологічний - більш абстрактний. Не цілком послідовним уявляється різке відмежування рівнів та форм суспільної свідомості в їх параметрах.

Спроби "зняти" існуючі суперечності за допомогою введіння категорії "свідомість індивіда" малоефективні у зв'язку з необхідністю поширення методологічного інструментарію психологічними дослідженнями. Обійти їх за допомогою "поділу" суспільної свідомості за іншими основами, наприклад, шляхом виділення центрального елементу у діяльності людей, неможливо. Це зумовило появу як соціально-психологічних робіт (І.Кона, В.Сульбаха, Г.Дейкера та інш.), які виявляють місце самосвідомості у соціально-психологічній структурі особистості, так і досліджень, які присвячені генетико-фізіологічним аспектам індивідуальної свідомості в комплексі біологічних дисциплін (К.Лоренца, Д.Шарпа і інш.). У зв'язку з цим є очевидним, що подальший розвиток і поглиблення уявлень про природу індивідуальної свідомості лежить у площині міждисциплінарних досліджень та синтезуючих їх методологій.

Взаємопов'язані проблеми відзначаються і під час розгляду співвідношення категорій "свідомість" і "самосвідомість". Деякі вчені вважають самосвідомість сферою свідомості у єдності з "предметною" свідомістю (Д.Дубровський, Т.Ойзерман, О.Спіркін), інші визначають самосвідомість як вищий рівень свідомості (Є.Шорохова, В.Шенников). Це вносить додаткові труднощі у вивчення національної самосвідомості особистості. Разом з цим, останні археологічні та палеоантропологічні дослідження дозволяють зробити висновок про те, що розвиток самосвідомості людини запізнюється у порівнянні з його "предметною" свідомістю, і що процес складання етнічної самосвідомості також запізнюється по відношенню до реальних процесів етнічної консолідації.

Виходячи з вищесказаного, можна класифікувати такі сучасні методологічні підходи на етапі співвідношення "суспільного буття" і "самосвідомості": гносеологічний, соціологічний, генетико-біологічний, культурологічний та психологічний.

У визначенні поняття "нація" також спостерігається широкий діапазон суджень. Найбільш поширеними є такі точки зору:

- поняття нації як історичної спільності людей, яка складається на підставі її об'єктивних ознак та особливостей (соціопопуляційна, ландшафтно-популяційна, соціо-психічна концепції етносу);

- поняття нації як продукту насамперед свідомості, який виявляється через її структуру та зміст (психологічні стереотипи,

ціннісні орієнтації, інтереси, ідеали). Ці методологічні підходи можна умовно розділити на психологічні, культурологічні, духовно-соціальні, ідеально-естетичні та інші.

Сучасні тенденції розвитку поглядів на природу нації долають однобічність точок зору, які ґрунтуються на ознаках і особливостях нації або суб'єктивних уявленнях про спільність, підкреслюють життєздатність синтезуючих методологій. На підставі узагальнення існуючих підходів запропонована така модель формування нації:

- складання матеріальних і соціальних умов розвитку етносу;
- структуралізація єдності, якої досягло суспільство на основі впливу соціокультурних і духовних чинників;
- становлення системної єдності матеріальних, соціокультурних і духовних елементів.

Аналогічні тенденції відзначаються і у поглядах дослідників на сутність національної самосвідомості. Представники вітчизняної філософської школи відштовхуються від об'єктивних ознак нації (територія, мова, процеси національної консолідації та інші) і все більше уваги приділяють суб'єктивним чинникам. Для дослідників західної філософської думки притаманний головним чином зворотний процес. Це не знімає існуючих методологічних суперечностей, які пов'язані з необхідністю вироблення системи субординаційних і координаційних зв'язків і подолання змішування рівнорідних елементів під час аналізу поняття "нація".

Нами запропонований один із можливих методологічних підходів до сутності, структури і факторів формування національної самосвідомості особистості. Остання розглядається як результат процесу самопізнання суб'єкта (в координатах його горизонтальної взаємодії з об'єктом (умови буття суб'єкта і фактори, які діють на нього), а також вертикальних зв'язків з іншою системою суб'єктно - об'єктних відносин: метасуб'єкта (нації) і відповідного метаоб'єкта. Це дає можливість відокремити елементи національної самосвідомості особистості, які пов'язані з впливом метасуб'єкта (ідея існування нації, етнонім, етнотелос, етнодія та інші) та метаоб'єкта (національні стереотипи, цілі, інтереси, ідеали та інші). Елементи національної самосвідомості особистості можна диференціювати, виходячи з опосередкованого впливу на неї метаоб'єкта через метасуб'єкт (головним чином духовно-культурні складові: релігія, традиції, звички, ціннісні

орієнтації тощо.) і через об'єкт (природно-фізичні складові: ландшафт, клімат, топоніміка; соціальні складові: соціальний статус особистості у суспільстві, уявлення про соціальну структуру і мобільність нації і інш.). Зміст зв'язків метасуб'єкта з об'єктом відіграє визначальну роль при формуванні ідеологічних, соціально-політичних і правових компонентів національної самосвідомості особистості.

Головним функціональним призначенням національної самосвідомості особистості є постійне "відтворення" системної єдності всіх суспільних процесів і чинників, які впливають на суспільний поступ.

Третя глава - "Національна самосвідомість і деякі питання духовного відродження України" - включає в себе аналіз змін змісту етнічної (національної) самосвідомості у сучасному історичному процесі.

Зараз в Україні відзначається суттєва суперечність між процесами диференціації українського суспільства, яке складається і трансформується, та існуючою інтерналізацією всіх сфер його життя. Виходячи із сутності національної самосвідомості особистості, одним з головних завдань її формування на сучасному етапі розвитку суспільства є утвердження переваг існування індивіда в рамках державної цілісності. Як свідчать дані конкретно-соціологічних досліджень, на перший план при цьому виходить економічна тема. Проте, в умовах економічної кризи і падіння реального життєвого рівня переважної більшості населення, вона має об'єктивно обмежені можливості.

Не менші складності є у використанні політичних аспектів впливу на національну самосвідомість особистості, які пов'язані з надмірними абстрактно-гіпотетичними припущеннями про можливості українського суспільства як реального суб'єкта міжнародних відносин, гострою боротьбою, що точиться за політичну владу. Певну роль при цьому відіграють деформації, які накопичені у механізмах функціонування суб'єктів політики, відсутність міцних традицій демократизму українського суспільства.

На формування національної самосвідомості громадян України негативно впливає також і відсутність необхідного досвіду соціального спілкування в рамках національних інститутів соціальної взаємодії, недостатньо пророблені механізми адаптації передового соціального досвіду до потреб суспільства. Неподдані

і суперечності його соціальної структури, які ускладнюються процесами криміналізації і маргіналізації. На національну самосвідомість особистості активно впливають і соціальні суперечності між містом і селом, унікальна соціальна "спадщина" (віра в рівність людей, примат суспільного над особистісним тощо.), криза системи духовних та моральних цінностей.

Викладені умови і фактори формування національної самосвідомості особистості ґрунтуються переважно на об'єктивних процесах, які відбуваються в суспільстві. Внаслідок цього їх можливості, особливо на етапі національного відродження держави, дещо обмежені. Більш дієвими з точки зору впливу на зростання національної самосвідомості у сучасних умовах виступають духовні чинники. Серед них чільне місце належить новому "прочитанню" українським суспільством своєї власної історії (без фальсифікацій і політичної кон'юнктури), з адаптацією основних положень у масовій свідомості. При цьому важливо не впасти в іншу крайність: ідеалізацію окремих історичних періодів і огульну критику інших; ділетантизм, упередженість тощо.

Важливу роль у формуванні національної самосвідомості особистості відіграють фактори, що пов'язані з культурою народу, особливо після тривалої боротьби за її виживання, збереження і розвитку. Негативно на стан національної культури впливали прямі і опосередковані заперечення вживання української мови, що є однією з головних умов самоідентифікації особистості. Разом з цим не слід недооцінювати зв'язок української культури і науки з світовою за допомогою російської мови.

Гостро постають питання і про принципи та механізми розвитку національної культури, співвідношення в ній традицій, спадщини, новацій. Тут існує великий розвій думок, який обумовлений різною політичною орієнтованістю людей, насамперед інтелігенції. Не повною мірою враховуються реалії національного життя, що вже склалися, спадкоємність стереотипів національної самосвідомості, норм, традицій народу. Суттєве значення мають ідеологічні і психологічні стереотипи, які існують в масовій свідомості і блокують можливість автоматичного переходу на національний ґрунт неадаптованих до неї західних моделей розвитку суспільства.

Відзначається тенденція зближення точок зору різноорієнтованих політичних сил. Ті з них, які зможуть найбільшою мірою синтезувати на базі інтегральних методик регіональні і соціальні

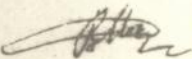
інтереси, подолати суперечності, що існують, шляхом висунення і практичного вирішення консолідуючих народ ідей (екологія, боротьба з корупцією, організованою злочинністю та інш.) можуть стати впливовою суспільною силою.

Спроби прискорити процеси національного самоусвідомлення штучним посиленням його окремих компонентів непередбачені за наслідками в умовах "філіації" таких потужних формуючих факторів як традиції політичних і соціальних інститутів, вплив засобів масової інформації, соціальна структура населення, престиж держави на міжнародній арені. Національна самосвідомість, яка забезпечує системну єдність об'єктивних процесів і суб'єктивних "утворень" особистості має консолідуюче значення, особливо за умов зростання ролі духовно-культурних складових чинників суспільства, які виступають кристалізуючим центром майбутніх глобальних трансформацій.

В "Заключенні" дисертації формулюються основні висновки і намічаються перспективи подальшого дослідження.

По темі дисертації опубліковані такі роботи:

1. Мандрагеля В. А., Андрущенко В. П. и др. Молодежь в нравственном возрождении общества. - Киев, 1992. - С. 1-186.
2. Мандрагеля В. А. Вплив М. Костомарова на розвиток національної самосвідомості українського народу // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації: Тези доповідей науково-практичної конференції. - Рівне, 1992. - С. 224.
3. Мандрагеля В. А. Особливості культури та національної самосвідомості українського народу // Культура України і слов'янський світ: Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції. - Кам'янець-Подільський, 1992. - Ч. I. - С. 29-30.
4. Мандрагеля В. А. Феномен козацтва та зростання національної самосвідомості українського народу // Феномен українського козацтва в контексті світової історії і культури: Тези доповідей наукової конференції. - Херсон, 1992. - С. 25.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

1165870

71821.13
Ав 27.735

Надано до друку 26.05.93р. Формат 60x84 /16,
друк.арк.- I ¹/₄. Тираж 100 прим., вид.№ 45 ,
безплатно, зам. № 05, Друкарня НДМІ СПС ЗС
України...